

milyen gyakoriak ezek az alkalmak? A harmadik kérdéscsoport a nyelvi tudatossággal függ össze. Ennek egyik összetevője a már emlegetett, említett véleményező elem. A véleményező elemnek is van nemcsak általános, hanem egy-egy nyelvi jelenséget érintő speciális oldala. Ide tartozik továbbá annak vizsgálata is, hogy az egyén mennyire ismeri saját nyelvhasználatát, nyelvi eszményeit mennyire tudja érvényesíteni nyelvi gyakorlatában. Fényt kellene deríteni a nyelvi eszmény és a nyelvi gyakorlat között gyakran észlelhető ellentmondások mélyebb okaira.

V. FÜGGELEK

TÁRSADALMI RÉTEGZÖDÉS ÉS NYELVI MAGATARTÁS

A kerekasztal-beszélgetést megnyitó előadást *J. Trim*, a cambridge-i egyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének vezetője tartotta. Trim mindenekelőtt Bernstein sajnálkozását tolmácsolta, aki elfoglaltsága miatt nem tudott részt venni a konferencián, majd röviden ismertette a bernsteini elmélet néhány kardinális tételét, nevezetesen: a korlátozott és kidolgozott kódra vonatkozó hipotézist, a kódok összefüggését a családi szocializáció jellegével, valamint az iskola és a nyelvhasználat viszonyát.

Angol munkás- és középosztálybeli iskolás gyermekek beszédét vizsgálva Bernstein kétféle szélsőséges nyelvhasználat-típust (kódot) különböztetett meg, amelyek megoszlása nagyjából egybeesett a gyermekek társadalmi hovatartozásával. Az egyikben – az ún. korlátozott kódban – a nyelvhasználat igen erősen kontextushoz kötött (a közlések megértéséhez tehát szükség van az adott helyzet ismertetésére), a jelentések rejtettek, implicitek; – Bernstein terminusa szerint „partikulárisak”.

A másik kódban a beszélők a közölni kívánt jelentéseket verbálisan is teljesen kifejtik, explicitté teszik, így a közlés megértéséhez nincs szükség a kontextus ismeretére; a jelentések tehát univerzálisak. Az ilyenfajta nyelvhasználatot Bernstein kidolgozott kódnak nevezi.

A kódok két típusának bernsteini meghatározásában központi fogalom az „előreláthatóság”; reprezentatív mintát véve alapul ugyanis kimutatható, hogy a kidolgozott kódban elhangzó megnyilatkozások szerkezetük és szókincsük tekintetében nehezen előreláthatók, míg a korlátozott kódban elhangzó megnyilatkozások könnyen előreláthatók, a grammatikai szerkesztés itt merevebb, a felhasználható nyelvi alternatívák száma kevesebb. Ez a különbség azzal függ össze, hogy a korlátozott kód közösségi jellegű, a közösséghez való tartozást hangsúlyozza, míg a kidolgozott kód az individuális vonásokat emeli ki.

A szocializáció folyamatában, a gyermek nyelvhasználatának kialakulásában négy közeg játszik döntő szerepet: a család, a kortárscsoport (peer group), az iskola és a

munkahely. Ezen belül Trim – Bernstein nyomán – a családi szocializáció jelentőségét emelte ki. A kódok létrejöttének magyarázatával kapcsolatban az előadó Bernstein idézte: „Ha egy társadalmi csoport osztályviszonya következtében, azaz közös munkabeli funkciója és társadalmi státusa alapján erős közösségi köteleket alakít ki; ha e csoport munkaviszonyaiban kevés a változatosság és kevésbé gyakorolhatja a döntéshozatalt; ha az igény érvényesítése, a siker elérése inkább közösségi, mint individuális aktussal lehetséges; ha a munkafeladat fizikai manipulációt és kontrollt igényel, nem pedig szimbolikus organizációt és kontrollt; ha az ember tekintélye csorbítva van a munkahelyen és otthonában gyakorolt hatalmi tekintéllyé alakul át; ha az otthon túlzásfolt és korlátozza az általa nyújtható szituációk számát; ha a gyermekek egymást szocializálják olyan környezetben, amely kevés intellektuális inger ad; ha mindezek az adottságok egy helyen találhatóak, akkor ésszerű feltételezni, hogy egy ilyen társas környezet sajátos kommunikációs formát (korlátozott kódot) fog létrehozni, amely kialakítja a gyermek intellektuális, társas és érzelmi orientációját.”*

* Bernstein, B.: A sociolinguistic approach to socialization: *with some reference to educability*. – J. J. Gumperz D. Hymes: Directions in sociolinguistics. New York–Chicago–San Francisco–Atlanta–Dallas–Montreal–Toronto–London–Sydney, 1972.

Az iskolai nyelvi hátrány forrása Bernstein szerint az a tény, hogy a középosztálybeli gyermek a családi szocializáció során mindkét kódot elsajátítja, a munkásgyermek pedig csak a korlátozottat; holott az iskolai oktatás általános jelentések átadásával foglalkozik, tehát a kidolgozott kódra épít. A középosztálybeli gyermek számára így az iskolai kommunikáció a családi környezet kommunikációjának természetes meghosszabbítása, amelyben a siker számára eleve biztosított, a munkásgyermek számára azonban az iskola idegen környezet lesz, amelyben az általa elsajátított merevebb nyelvi kód miatt hátrányos helyzetbe kerül.

Befejezésül az előadó – Bernstein nyomán – hangsúlyozta, hogy a kidolgozott és korlátozott kód különbsége önmagában nem implikál értékkülönbséget.

Pap Mária (Budapest) hozzászólásában azokat a – bernsteini elmélet feltevéseire alapozott – vizsgálatokat ismertette, amelyeket Pléh Csabával közösen végeztek első osztályos budapesti iskolás gyermekek körében. Vizsgálatuk során nehézséget jelentett számukra az a tény, hogy a bernsteini kódok nyelvészeti leírása problematikus; empirikus vizsgálataik során Bernstein maga sem az „előreláthatóság” kritériuma alapján írta le a gyermekek által használt nyelvi kódokat, hanem a nyelvi megnyilatkozás bonyolultságát kifejező nyelvi mutatókat használt a tapasztalt különbségek leírására: ilyenek pl. az igei csoport bonyolultsága, a főnévi csoport bonyolultsága, szóstatistikai mutatók, „type-token” arányok stb. (Ily módon leírható különbségeket Pap Mária és Pléh Csaba is találtak a vizsgált – eltérő társadalmi rétegekhez tartozó – gyermekek nyelvi produkciójában.) Ezek azonban nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a kódok fogalmával. Van azonban egy olyan nyelvi jelenségcsoport, amelyet lehetséges a bernsteini kódok terminusaiban értékelni, amelynek vizsgálatával eldönthető, hogy a beszélők által közölt jelentések implicit-e vagy explicit-e. Ez pedig a főnévi csoport szófaji aspektusával

kapcsolatos. A kódok elemzése során R. P. Hawkins mutatott rá arra a jelenségre, hogy ha a gyermekek a főnévi csoportban névmásokat használnak, nem pedig főneveket, akkor eleve kevesebb lehetőségük van arra, hogy a közölni kívánt jelentést explicitté tegyék, mivel ha főnév a főnévi csoport feje, akkor az mindenféle módosító szót vehet föl maga előtt, a névmás esetében azonban ez nem lehetséges. Hawkins a szituációra utaló névmások használatát is vizsgálta és úgy találta, hogy ezek száma fordított arányban áll a szöveg explicittségével. Ezek a nyelvi mutatók mind értelmezhetők úgy, ahogy Bernstein és Hawkins tette, – tehát a korlátozott és kidolgozott kód terminusaiban – de nem zárnak ki egy másik értelmezést sem, amely szerint a gyermekek beszédében található ilyen típusú eltérések nyelv elsajátítási szintkülönbségekre utalhatnak – a szöveggrammatikai szabályok terén. (A szöveggrammatikai szabályok írják elő azt is – többek között – hogy egy adott szöveg részét alkotó megnyilatkozásban mikor helyettesíthetjük névmással a főnevet, mikor nem.) A szöveggrammatikai szabályokat a gyermekek valószínűleg később sajátítják el, mint a szintaktikai szabályokat. A főnévi csoporttal kapcsolatban felmerült valamennyi különbség értelmezhető ebben a keretben. Ha nyelvi különbségeknek ezt az interpretációját sikerülne igazolni, akkor egyben cáfolható lenne a bernsteini elméletnek azon tétele, amely szerint a különböző társadalmi rétegekhez tartozó gyermekek két tökéletesen eltérő irányban fejlődnek. A budapesti szerzőpár szerint a gyermekek nyelvi fejlődése egyirányú; minden gyermek törvényszerűen végigmegy a nyelv elsajátítási folyamaton, ki előbb ér el egy meghatározott szintet, ki később, attól függően, hogy mennyi stimulációt kap környezetétől; ebben az esetben azonban a nyelvi hátrány nem tekinthető a hátrányos helyzet-probléma kulcsának.

Réger Zita (Budapest) hozzászólásában egyetértését fejezte ki a nyelvi hátrány Pap Mária által ismertetett felfogásával; magyar anyanyelvű, hátrányos helyzetű gyermekek körében végzett felmérése során ugyanis maga is tapasztalt bizonyos fokú elmaradást egyes nyelvi szabályok elsajátításában.

J. Sumpf (Vincennes) Bernstein munkásságának franciaországi visszhangját ismertette. Francia tudósok kifogásolták, hogy a bernsteini elméletben a mérést lehetővé tevő eljárások kidolgozatlanok, a változók száma pedig túl nagy. Ezenkívül úgy találták, hogy az olyan változók, mint „különállás”, „partikularitás”, „szolidaritás” igen nehezen megfoghatók. Bernstein elméletét Franciaországban politikai jellegű bírálat is érte, feltevéseit ugyanis úgy értelmezték, hogy a munkásosztály nyelvét alacsonyabb rendűnek tartja, mint a középosztályét. Sumpf kiemelte, hogy az egyes társadalmi osztályok eltérő nyelvhasználatra egyébként is képesek – pl. a szókinccs vonatkozásában – sem tekinthető értékében, lehetőségeiben különbözőnek; lehet pl., hogy a felsőbb osztályok tagjai több absztrakt fogalmat kifejező szót használnak, de a munkások több munkafolyamattal kapcsolatos terminust használnak, mint a felsőbb osztályokba tartozó egyének. Politikailag fennállhat az egyenlőtlenség, nyelvileg azonban nem. Sumpf arra is felhívta a figyelmet, hogy Franciaországban az értelmiség jellegében, összetételében különbözik az angol középosztálytól, a bernsteini elmélet közvetlen alkalmazása már ezért is helytelen következtetésekhez vezetne.

Pléh Csaba (Budapest) Pap Mária hozzászólását egészítette ki néhány gondolattal. Különösnek tartja, hogy Pap Máriával közösen képviselt álláspontjuk – amely szerint a különböző szociális helyzetű gyermekek beszédében regisztrált nyelvi különbségek a nyelvi rendszer elsajátításának szintkülönbségeiből erednek – Bernstein és munkatársai számára nem merült fel, mint interpretációs alternatíva, hiszen az általuk tapasztalt nyelvi különbségek teljesen azonosak voltak a budapesti vizsgálat során leírt jelenségekkel.

Közös vizsgálatuk során az említetten kívül még egy kérdésben jutottak a bernsteini modellétől eltérő következtetésekre; az angliai tapasztalatok szerint a nyelvi különbségek a gyermekek életkorával fokozatosan növekednek. A magyar szerzőpár 9 éves gyermekekkel végzett vizsgálata azonban azt mutatta, hogy e különbségek az életkor és – feltehetően – a fokozott iskolai verbális tapasztalat hatására egyre csökkennek. Sikerült ezen kívül azt is kimutatniuk, hogy a gyermekek családi és társadalmi helyzete nem az egyetlen meghatározója ezeknek a beszédkülönbségeknek. Olyan gyermekeknél, akik a lakosság társadalmi rétegződése szempontjából vegyes körzetekben éltek (ahol tehát munkás és értelmiségi gyermekek együtt jártak óvodába), a nyelvi különbségek jóval kisebbek voltak. Ez a tény is tekinthető érvenek annak az állításnak a bizonyításában, hogy ezek a különbségek nem olyan szakadékszerűek és hamar megszűnnek.

Szende Aladár (Budapest) a pedagógiai tapasztalatok oldaláról szolt hozzá a vitához. Meglátása szerint a hátrányos helyzetű gyermekek iskolai pályafutása során két olyan szakasz van, amelyben a nyelvi problémák a legégetőbbben jelentkeznek: az egyik az iskolába lépés időszaka, amikor a gyengébb beszédképességű gyermekek számára az otthoni szituációtól eltérő környezet és az ebben megkívánt kommunikáció gyakran okoz zökkenőket; a másik 10 éves kor után, a szakrendszerű oktatás megindulásakor következik be. A nehézségek forrása mindkét esetben az a tény, hogy a gyermekek köznyelvi érettségének szintje nem éri el az iskola által megkívánt színvonalat, az iskola pedig nem eléggé épít arra, amit a gyermek már tud. A továbbiakban Szende Aladár néhány példát idézett a kommunikációs zavarok típusaira. Végül hozzáfűzte, hogy tapasztalatai szerint a nyelvi hátrány létrejöttében társadalmi és pszichikai okok egyaránt közrejátszanak.

Erika Ising (Berlin, NDK) hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a nyelvi hátránnyal kapcsolatos angliai vizsgálati eredmények alapvetően összefüggenek az adott társadalmi kontextussal és iskolarendszerrel. Az NDK-ban a nyelvi hátrány problémája nem tekinthető jelentősnek; a gyermekek túlnyomó többsége óvodába, ill. bölcsődébe jár, így az iskolába lépés időpontjában a gyermekek nyelvi szintje már nagymértékben ki-egyenlített.

J. Deserjev (Moszkva) szerint a vitában az elitkultúra és a tömegkultúra között fennálló különbségekből kell kiindulnunk. Nyilvánvaló, hogy az elitkultúra követelményei és elvárásai nem felelnek meg a tömegkultúra hasonló követelményeinek és elvárásainak; ez a különbség pedig a nyelvhasználatban is tükröződik az egyes nyelvi szinteken.

A bernsteini elmélet hibájául rótta föl, hogy nem veszi figyelembe a társadalmi rendszerek között fennálló különbségeket. Ezenkívül túl szűknek tartotta a szociolingvisztika fogalmának bernsteini értelmezését is.

H. Spitzbardt (Jena) úgy vélekedett, hogy a tárgyalt problémát szélesebb összefüggésbe kell helyezni; a társadalmi struktúra és a nyelvi variánsok közötti összefüggés nem vázolható ilyen röviden, és nem is ilyen egyszerű; vannak olyan nyelvi különbségek, amelyek nem korrelálnak társadalmi tényezőkkel; másutt pedig – pl. az indiai kasztrendszerben – lehet találni olyan társadalmi különbségeket, amelyekkel nem kapcsolódik össze külön nyelvi változat.

A hozzászólók bizonyos ellenvetéseire utalva *J. Trim* megjegyezte; úgy látszik, hogy a hozzászólók megfélekednek azokról a körülményekről, arról a konkrét társadalmi közegről, amelynek keretében az elmélet megszületett. Bernstein angol munkás- és középosztálybeli gyermekeket vizsgált, és Angliában az iskolai tapasztalatok valóban különbözőek egy munkásosztályhoz, illetve középosztályhoz tartozó gyermek esetében.

Mikes Melánia (Újvidék) a jugoszláviai tapasztalatok alapján szövelt hozzá a vitához; mindenekelőtt az óvodai nevelés nivelláló, fejlesztő hatását emelte ki a gyermekek nyelvi szocializációjában, másrészt hangsúlyozta bizonyos kulturális tradíciók összefüggését nyelvi szintjük alakulásával. Tapasztalat szerint ugyanis vidéken, ahol a nagyanyák rendszeresen mesélnek a gyermekeknek, a nyelvi fejlődés kedvezőbb lehet, mint olyan jómódú városi családok gyermekeinél, akikkel szüleik alig foglalkoznak. A család társadalmi szintjén kívül az ilyen tényezők is tekinthetők a nyelvi szint alakulására kiható változóknak.

Pataki Ferenc (Budapest) szűkebb kutatási területe, a szociálpszichológia nézőpontjából fűzött néhány általános jellegű megjegyzést a vitához. Mindenekelőtt leszögezte, hogy a Bernstein által leírt jelenség valóban létezik, ez nem lehet vita tárgya. Vitakozni azon kell, hogy hogyan értelmezhető ez a jelenség, mi hozza létre, hogyan helyezhetjük el a szocializáció összefolyamatában. Bernstein gondolatmenetét vizsgálva problematikusnak látja az elméletet jellemző kettős redukciót, kétirányú izolációt. Egyfelől, amennyiben az elméletet deficit-hipotézisnek tekintjük, joggal feltételezhetjük, hogy ez a hátrány a személyiség több dimenziójában jelentkezik, hogy voltaképpen a tünetek együttesével van dolgunk, Bernstein azonban indokolatlanul elszigeteli a nyelvi fejlődést, indokolatlanul különíti el egy szindróma egyik elemét a többitől. Másfelől Pataki Ferenc izoláltnak tartja az elméletet a szocializáció pszichológiai elméletétől is, amelynek az igénybevétele pedig feltétlenül szükséges lenne a finomabb értelmezések kidolgozásához. Nem tartja elégségesnek a „Bernstein-fenomén” és a társadalmi tényezők közötti pszichikus közvetítések kidolgozottságát sem. Ezenkívül problematikusnak tartja, hogy Bernstein koncepciójában a nyelvi fejlődés korai periódusát tekinti determinálónak. Bármennyire kitéüntetett

periódus is a korai szakasz, nincs kizárva, hogy kritikussabb periódusnak kell tekintenünk a prepubertással kezdődő korszakot, amikor radikális nyelvi elszegényedés zajlik le a gyermekeknél. Ennek oka talán az, hogy az iskolai tananyag nem épül bele az élő nyelvhasználatba, sztereotipizálódik, mint nyelvi anyag elidegenül a gyermekektől, másrészt ebben a korban a kortárs csoportok szerepének fontossága növekszik, így feltehetően olyan nyelvi divergencia jön létre, amely egy „longitudinálisan” szemlélt nyelvi fejlődés esetében fontosabb lehet, mint a korai periódus jelenségei. Ugyancsak problematikusnak tartja Pataki Ferenc, hogy az elméletben a különböző társadalmi osztályoknak a valósághoz való praxikus és szimbolikus viszonya nincs kifejtve egyenlő súllyal.

Kronstein Gábor (Budapest) Pataki Ferenc feltevéséhez kapcsolódva ismertette egy közelmúltban végzett felmérés néhány eredményét; eszerint az iskolából kilépő tanulók (14 és 18 éves korúak) gyakran komoly nehézségekkel kerülnek szembe, amikor olyan kommunikációs szituációkba kerülnek, amelyekben az adekvát megnyilatkozáshoz elégtelenek a már birtokukban levő nyelvi változatok. A felmérés folyamán a politikai tantárgyak oktatási folyamatában is számos nyelvi-terminológiai eredetű nehézséget tártak fel.

Gáspári László (Nyíregyháza) hozzászólásában kiemelte, hogy a gyermek, ifjú adott nyelvi megformáló képessége és a vele szemben kialakított magas intellektuális és nyelvi elvárások között fennálló eltérés feszültségek forrása lehet. Ennek jeleit a hozzászóló a főiskolán maga is tapasztalta. Ez a feszültség lehet motiváló erő, amely arra sarkallja az ifjút, hogy gazdagítsa nyelvi kifejezőképességét. Túl erős feszültség azonban gátlásokat alakíthat ki, ez pedig uniformizált, sztereotíp nyelvhasználat kialakításához vezethet.

Szépe György (Budapest) ezután még a következő adalékkal egészítette ki a hátrányos helyzetről alkotott képet: 14 éves állami gondozott gyermekek beszédének vizsgálati eredményei azt mutatták, hogy a családban nevelt gyermekek nyelvi szintjéhez képest az intézeti gyermekek mintegy évvel vannak elmaradva nyelvi fejlődésükben. A családi és az intézeti nevelés összevetése tehát szintén olyan paramétert alkot, amelynek a nyelvi fejlődésre gyakorolt hatását érdemes vizsgálat tárgyává tenni.

A következőkben *Mikes Melánia* arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelv csak egyike az ember által használt szimbolikus rendszereknek. Az egyéb szimbólumrendszerek vizsgálata a különböző társadalmi helyzetű gyermekek esetében valószínűleg segítene kijelölni a bernsteini elmélet helyét a szocializáció folyamatának leírásában. Értelmiségi gyermekek ui. feltehetően korábban sajátítják el a szimbolikus rendszerek egyéb szisztémáinak elemeit, mint a hátrányos helyzetűek.

J. Trim vitazáró hozzászólásában hangsúlyozta, hogy ami a korlátozott kódot illeti, nem kétséges, hogy ennek a használata egy sor helyzetben teljesen adekvát; a nyelvhasználatnak ez a típusa csupán akkor válik hátránnyá, amikor a gyermekek előző tapasztalataiktól eltérő szituációba kerülnek.

Bernstein a társadalmi rétegződés és a nyelvi változatok használata között állapított meg összefüggést. Az újabb szociolingvisztikai kutatások során világossá vált, hogy egy adott társadalom tagjai a nyelvi változatok egész sorát használják – a formális stílustól az informálisig – a különböző beszédhelyzeteknek megfelelően; ezek a változatok az egyes beszélők esetében mintegy regisztrált alkotnak, amelynek belső szerkezete feltehetően a társadalmi rétegződéstől függően változik – egy skála két szélső pontja között elhelyezkedő kontinuum mentén. *Trim* véleménye szerint Bernstein módszertani problémái valószínűleg onnan erednek, hogy olyan csoportokat vizsgált, amelyek társadalmi státuszukat tekintve túlságosan távol esnek egymástól. Ezért látja olyan nagyra Bernstein a társadalmi csoportokat elválasztó különbségeket, ezért tartja döntőnek a nyelvhasználat dikotómiáját.

Szépe György zárszavában hangsúlyozta: Bernstein elméletének megvitatása talán hozzásegíti a résztvevőket ahhoz, hogy az elmélet érvényességi körét a maguk számára kijelöljék, és lépéseket tegyenek kritikái alkalmazása felé. Magyarországon is szükség van e téren további kutatásokra, hiszen a társadalmi rétegződéssel összefüggő hátrányos helyzet jelensége Magyarországon sem ismeretlen. A vita vezetője az elhangzottak után fontosnak tartja azt is, hogy növekedjék a pedagógusok érzékenysége az iránt a kultúra iránt, amelyet a gyermekek otthonról hoznak magukkal. A gyermek kultúrájának megértése és tiszteletben tartása éppen olyan fontos feladat az oktatásban, mint az optimális tanulási környezet megteremtése.

Az összefoglalást készítette:

Réger Zita

A kétnyelvűség

Az esti – idegennyelvű – beszélgetés a kétnyelvűség szociolingvisztikai problémáiról voltaképpen informális jellegű tapasztalatcsere volt. Ezen belül a vita résztvevői hozzászólásaik során főbb vonalakban a következő témaköröket érintették: oktatási problémák a kétnyelvű közösségekben: a bilingvizmus-kutatás hovatartozása; nyelv és dialektus; nyelvhasználat a kétnyelvű szituációban és presztízstényezők, a két- és többnyelvűség problémái az egyes országokban.

A vita során a legélelőbb érdeklődést az első témakör váltotta ki; *A. Neubert* (Lipcse) a kerekasztal-beszélgetés kezdetén arra hívta fel a figyelmet, hogy különbséget kell tennünk a kétnyelvűség mesterséges és természetes kialakulása között; az előbbi esetben a gyermek a második nyelvet rendszeres iskolai nyelvtanulás során sajátítja el, a második esetben pedig a környezet nyelvhasználatára alapján mintegy maga fedezi fel a második nyelv strukturális szabályait – akárcsak a kisgyermek az